

Стоян Дмитрович ШУШУЛКОВ

здобувач, Харківський національний технічний університет сільського
господарства імені Петра Василенка
ORCID ID: 0000-0003-1369-8797

**ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ
В СУЧАСНИХ ЕКОНОМІЧНИХ РЕАЛІЯХ**

Шушулков, С. Д. Тенденції розвитку екологічного туризму в сучасних економічних реаліях [Текст] / Стоян Дмитрович Шушулков // Український журнал прикладної економіки. – 2019. – Том 4. – № 3. – С. 245–252. – ISSN 2415-8453.

Анотація

Вступ. Сучасний етап прояву глобалізаційних викликів визначається збільшенням значення туризму та його впливом як на світову економіку, так і на національні економіки країн. Діяльність туризму пояснюється задоволенням специфічних потреб людини, пов'язаних з відновленням здоров'я й підвищенням продуктивності трудової діяльності, та забезпечується не тільки туристичними підприємствами, але й підприємствами інших галузей. Визначено, що діяльність туризму має значний вплив на природні ресурси, а екологічний туризм вважається «тенденцією» сучасності, оскільки пов'язаний з формуванням екологічної свідомості, спрямованої на гармонізацію з природою та усвідомлення необхідності збереження довкілля. Тому комплексні дослідження впливу туризму на використання природних ресурсів та охорону природи необхідно розглядати з врахуванням взаємозв'язку між довкіллям, господарським комплексом і населенням.

Метою публікації є визначення місця, дослідження тенденцій та перспектив розвитку екологічного туризму.

Результати. В статті досліджуються питання щодо особливостей та тенденцій розвитку екологічного туризму. Проведено аналіз туризму як економічного явища та його вплив на розвиток регіону. Доведено, що природні умови та ресурси складають основну частину потенціалу, який визначає можливості для розвитку туризму. Приведено визначення екологічного туризму та обґрунтовано, що він є невід'ємним компонентом сталого розвитку, призводить до гармонізації екологічних, соціально-культурних та економічних відносин. Визначені умови розвитку екологічного туризму країни і Одеської області, його перспективи для зростання.

Висновки. Аналіз сучасних тенденцій вказує на значні перспективи для зростання та подальшого розвитку екологічного туризму. Враховуючи значний туристично-рекреаційний потенціал, видову біорізноманітність, складові мережі природоохоронних територій можна передбачати, що країна може стати однією із привабливих для розвитку екологічного туризму.

Ключові слова: екологічний туризм, природні умови, сталий розвиток, природоохоронні території, рекреаційний потенціал, екосистема, об'єкти природно-заповідного фонду, природні комплекси.

ECOTOURISM DEVELOPMENT TRENDS IN MODERN ECONOMIC REALITIES

Abstract

Introduction. *The current stage of globalization challenges is determined by the increasing importance of tourism and its impact on the world economy as well as on the national economies of countries. Tourism is explained by meeting the specific human needs associated with restoring health and improving productivity, and is provided not only by tourism companies but also by businesses in other industries. It is determined that tourism activity has a significant impact on natural resources, and eco-tourism is considered as a "trend" of the present, because it is associated with the formation of environmental consciousness, aimed at harmonization with nature and awareness of the need to preserve the environment. Therefore, integrated studies of the impact of tourism on the natural resources using and nature conservation must be considered in the light of the relationship between the environment, the economic complex and the population.*

The purpose of the publication is to determine the location, research trends and prospects for the development of eco-tourism.

Results. *The article explores the issues of the features and tendencies of the ecological tourism development. The analysis of tourism as an economic phenomenon and its influence on the region development is conducted. It has been proven that natural conditions and resources are a major part of the potential that determines tourism development opportunities. The definition of eco-tourism is presented and it is substantiated that this tourism is an integral component of sustainable development, leading to harmonization of ecological, socio-cultural and economic relations. The conditions of development of ecological tourism of the country and Odessa region and its prospects for growth are determined.*

Conclusions. *The analysis of current trends indicates significant prospects for the growth and further development of eco-tourism. It can be predicted that the country can become one of the most attractive for the development of ecological tourism considering the significant tourist and recreational potential, the species biodiversity and the network components of nature conservation areas.*

Keywords: *eco-tourism, natural conditions, sustainable development, nature conservation areas, recreational potential, ecosystem, nature reserve fund objects, natural complexes.*

JEL classification: L83; Q57

Вступ

В сучасних умовах прояву глобалізаційних процесів різко зросло значення туризму та його впливу на світову економіку в цілому. За таких умов стає очевидним перетворення туризму в окремий самостійний сектор національної економіки, діяльність якого спрямована на задоволення специфічних потреб суспільства. Багатогранність цих потреб задовольняється не лише суто туристичними підприємствами, але і підприємствами інших галузей. Так, туризм здійснює значний вплив на такі ключові сектори національного господарства, як транспорт і зв'язок, торгівля, будівництво, сільське господарство, виробництво товарів народного споживання та багатьох інших (всього близько 50), виступаючи каталізатором соціально-економічного розвитку [1].

Це зумовлює місце туризму як одного із мультиплікативних факторів впливу на розвиток господарського комплексу, що має значний вплив на природні ресурси. В той же час, особливості розвитку туризму залежать від наявних ресурсних умов території [2].

Природні умови і природні ресурси регіону складають основну частину потенціалу, який визначає можливості для розвитку туризму. Можна стверджувати, що туризм – один з найбільш «екологічних природокористувачів»: у 80-і роки ХХ століття в багатьох країнах світу для туризму стала характерна «екологічна спрямованість», а у 90-і роки ХХ століття в світовій літературі з'явився термін «екологічний туризм» як назва одного з функціональних типів. Нині екологічний туризм вважається «тенденцією» сучасності, оскільки на глобальному рівні проходить формування екологічної свідомості, спрямованої на гармонізацію з природою й усвідомлення необхідності збереження навколишнього природного середовища.

Це підтверджується і тим фактом, що сьогодні екологічний туризм як сегмент індустрії туризму займає близько 10 % від загального обсягу ринку, і з боку попиту збільшуються темпи його зростання. Досвід інших туристських напрямків з введенням екологічного туризму як продукту на туристичному ринку може принести користь країні та поліпшити бізнес і політику в сфері туризму. Крім того, комплексні дослідження впливу туризму на раціональне використання природних ресурсів необхідно розглядати з врахуванням взаємозв'язку між цілісною природою, господарським комплексом і населенням.

Наукову базу дослідження туристичного потенціалу, залучення територій в рекреаційну діяльність та розвитку екологічного туризму становлять роботи П.Г. Олдака, В.І. Азара, М.С. Мироненко, І.Т. Твердохлебова, В.С. Преображенського, Н.Ф. Реймерса, Л.М. Черчик, А.Ю. Якимчук, О.О. Бейдик, О.О. Любіцевої, Н.В. Зіновчук, І.О. Крюкової, В.П. Руденка та багатьох інших. Проте залишається невизначеним і дискусійним широке коло питань, яке стосується функціонування та розвитку туристично-рекреаційної діяльності, проблемних питань і тенденцій розвитку екологічного туризму у ключових напрямках концепції сталого розвитку.

Мета дослідження

Метою публікації є аналіз місця, ролі, оцінки тенденцій та перспектив розвитку екологічного туризму в сучасних економічних реаліях.

Виклад основного матеріалу дослідження

Туристично-рекреаційні ресурси є основним фактором успішного розвитку сфери туризму і, в цілому, негативний вплив підприємств даної сфери є значно нижчим ніж у багатьох підприємств інших галузей. Феномен туристично-рекреаційної діяльності визначається як система заходів, пов'язаних з використанням вільного часу для відновлення та розвитку фізичних, психічних і духовних сил людини, що відбуваються на спеціалізованих територіях [3]. До того ж, туризм – це економічний комплекс, розвиток якого пояснюється світогосподарськими процесами і відносинами. З іншої сторони, туризм – важливий каталізатор економічного зростання, оскільки виступає каналом перерозподілу валового національного продукту між країнами і не супроводжується імпортом товарів і послуг. Туризм як економічне явище характеризується такими ознаками: має індустріальну форму; виступає у вигляді послуг, які не можуть накопичуватись і транспортуватись; створює нові робочі місця і досить часто є піонером освоєння нових територій та прискореного розвитку; виступає як механізм перерозподілу національного доходу на користь країн, які спеціалізуються на туризмі; являється мультиплікатором розвитку місцевої інфраструктури та зростання якості життя місцевого населення; характеризується високим рівнем ефективності та швидкою окупністю інвестицій; є ефективним засобом охорони природи та культурного надбання, оскільки власне ці елементи складають основу його ресурсної бази; сумісний практично з усіма галузями господарства та видами економічної діяльності, оскільки відмінності потенціалів рекреаційного середовища створюють потреби людей до зміни місць для відпочинку і пізнання. Таким чином, туризм має активний вплив на розвиток економіки регіонів, на їх господарську та соціальну сфери.

В останні роки у зв'язку з погіршенням якості довкілля проходить пошук альтернативних напрямків використання природних ресурсів – одним із таких напрямків є екологічний туризм, який активно розвивається у світі. Вважається, що термін «екологічний туризм» у 1983 р. запропонував мексиканський економіст-еколог Гектор Цебаллос-Ласкурейн і, на його думку, екотуризм включає таку категорію туристів, які подорожують по відносно непорушених або незабруднених територіях, з притаманними їм специфічними об'єктами захоплення, вивчення, насолоди: з пейзажами, дикими рослинами та тваринами, що мешкають на них, а також культурними особливостями, розміщеними на території [3]. На відміну від інших видів туризму, екологічний туризм – це подорож, або відвідування добре збережених природних територій – як правило, об'єктів природно-заповідного фонду чи інших типів природоохоронних територій. По-друге, екологічний туризм передбачає наявність визначених, доволі жорстких правил поведінки, і їх дотримання є принциповою умовою успішного розвитку даної сфери. По-третє, екотуризм відрізняється відносно слабким негативним впливом на природне середовище, і тому його інколи називають «м'яким туризмом». Ці обставини визначають можливості практично єдиного виду використання природних ресурсів на природоохоронних територіях. По-четверте, екотуризм – це туризм, який передбачає умови, де місцеві жителі не лише працюють в якості обслуговуючого персоналу, але і продовжують жити на охоронній території, проводити традиційний вид господарювання, який забезпечує ощадливий режим природокористування. Звичайно, це приносить визначений дохід населенню, сприяє його соціально-економічному розвитку. До того ж, екотуризм – це туризм, який поєднує відпочинок, розваги, екологічну освіту для подорожуючих.

Досить ємним є визначення, запропоноване у 1992 р. Товариством екотуризму США (Ecotourism Society), відповідно до якого екотуризмом є туризм, який представляє собою подорожі в місця з відносно незайманою природою для отримання уявлення про природні та культурно-етнографічні особливості території, яка не порушує цілісності екосистем і створює такі умови, при яких охорона природи та природних ресурсів стає економічно вигідною для місцевого населення. Таким чином, з однієї сторони екологічний туризм стимулює спілкування людини з природою, а з іншої – запобігає негативному впливу на природу, спонукаючи туристів до її охорони. Являючись невід'ємним компонентом сталого розвитку, екологічний туризм призводить до гармонізації екологічних, соціально-культурних й економічних відносин. Отже, екологічний туризм повинен бути рівнозначним сталому (збалансованому) туризму, під яким нами пропонується розуміти туризм, що в довгостроковому майбутньому (в проекції на сучасні та майбутні покоління) може адаптуватись до конкретних етнічних і культурних особливостей, відповідає вимогам соціальної справедливості, екологічно сумісний, доцільний і вигідний з економічної точки зору. Крім того необхідно проводити характеристику тих компонентів та елементів природи, які визначають можливості розвитку не господарства в цілому, а туризму, а також аналізувати природну своєрідність території, визначати залежність видів і напрямків туристичного бізнесу від властивостей компонентів природи та відповідності загальній концепції соціально-економічного розвитку та природно-екологічним умовам даного регіону [4].

Дослідження показали, що бурхливий розвиток екотуризму в світі пояснюється погіршенням навколишнього середовища в містах, перенасиченістю традиційних популярних районів відпочинку, зростанням благополуччя людей, збільшенням кількості вільного часу. Слід зазначити, що доходи від екологічних подорожей складають біля 10 % від доходів, які приносить міжнародний туризм. За даними ВТО у світі екологічний туризм вподобають від 12 до 15 % туристів, і їх кількість в середньому щорічно збільшується на 30 % в рік [5]. Цьому сприяють дві глобальні тенденції: загальне погіршення екологічного середовища, що призводить до необхідності прояву особливої уваги до природоохоронних територій та поява нових особливостей сучасного споживача, спрямованих на екологізацію

світогляду, обізнаність щодо нестабільності навколишнього середовища і його єдності з суспільством. Між тим екотуризм з однієї сторони – це ніша на туристичному ринку, яка має високі темпи зростання, а з іншої – концепція, пов'язана з необхідністю позитивного впливу людини на довкілля. Більшість науковців схиляється до думки, що екологічний туризм є складовою природного туризму, який за обсягом більший ніж ніша ринку, і в загальному це не концепція, а конкретний вид туризму, вплив якого може бути різнобічним. В той же час, за визначенням Всесвітньої туристичної організації (UNWTO) [5], екологічний туризм включає всі види природного туризму, при яких основною мотивацією туристів є спостереження і долучення до природи.

Існують два основні підходи до виділення екологічного сектору туризму. В першому випадку екотуризмом називають туризм, головним об'єктом якого є дика природа. При цьому більшість авторів відмічають складність проведення межі між природою і традиційною культурою і поряд з природою включають останню в об'єкти туризму. Але, навіть в даному випадку, ємкість поняття «екологічний туризм» повністю не вичерпується. Широке розповсюдження отримує туризм з метою відпочинку на природі – на територіях змінених людиною, який часто вважається як екологічний, а його значення для охорони та відновлення середовища, народних традицій та екологізації економічного розвитку стає в деяких регіонах вирішальним.

Екологічний туризм порівняно новий вид туристичної діяльності. На території нашої країни, за різними оцінками, він зародився у 90-х роках минулого століття. Поступово даний вид рекреаційної діяльності став однією із форм послуг, що має ринок. Нині екотуризм є масштабним напрямом туристичної індустрії, який активно розвивається. Популярність даного виду туристичної діяльності швидко зростає останнім часом. Аргументом даного виду діяльності є і те, що екологічний туризм максимально позитивно впливає на здоров'я і самопочуття відпочиваючих, сприяє збереженню цілісності природного середовища, надходженню до місцевих бюджетів, є важливим чинником екологічного виховання та ефективним засобом попередження екологічних лих від антропогенного навантаження.

Як уже зазначалось для України екологічний туризм відносно нове явище і тривалий час навіть не було чіткого розуміння, чим він відрізняється від інших видів [3]. Основними об'єктами екологічного туризму країни є унікальні природні комплекси: національні і природні парки, державні природні заказники, пам'ятки природи, дендрологічні парки та ботанічні сади, лікувально-оздоровчі місцевості і курорти, заповідники (за визначеними обмеженнями) [6]. Найбільшу туристичну привабливість щороку не втрачають природні об'єкти світової культурної спадщини ЮНЕСКО, а саме: букові праліси Карпат, гора Говерла, долина Нарцисів, озеро Синевир, Дністровський каньйон, Бакотська затока, печери (Оптимістична, Атлантида), Овруцький кряж, Шацькі озера й чисельні річки та болота на Поліссі, Святі гори, Кам'яні могили, Асканія-Нова, Бузький Гард і дельта Дунаю у степовій частині України [7].

Таким чином стверджуємо, що критеріями відповідності туризму поняття «екологічний» є: спрямованість до природи, спираючись на раціональне використання природних ресурсів; екологічна збалансованість, що обґрунтовується відсутністю, або мінімізацією збитків довкіллю та оптимізації природних комплексів; направленість на екологічну освітньо-просвітницьку діяльність; збереження та толерантність до місцевого соціокультурного середовища; економічна ефективність, що забезпечує сталий розвиток територій.

Особливими умовами для розвитку екологічного туризму країни наділена Одеська область, яка характеризується унікальною та надзвичайно багатою різноманітністю природних комплексів і систем: від лісових, лісостепових і степових до водно-болотних і приморських [8]. Так, у північних районах області заповідні території представляють переважно дубово-ясеневі та соснові ділянки лісу, паркові насадження

колишніх панських маєтків, де ще збереглися історико-культурні об'єкти. У центральній, східній та західній частинах області окрім лісових насаджень у природно-заповідному фонді зберігаються ділянки типчаково-ковилово-різнотравного степу, притаманного даній місцевості в минулому. На півдні – це гирлові ділянки найбільших рік України – Дунаю і Дністра з їх своєрідним ландшафтом й унікальною острівною системою, мережа причорноморських лиманів (Тилігульський лиман, Тузловська група лиманів (Шагани-Алібей-Бурнас), водосховище Сасик, придунайські озера Кугурлуй і Картал). Ці території включені до світової мережі водно-болотних угідь міжнародного значення, первісні природні комплекси яких зберігаються в Дунайському біосферному заповіднику, Нижньодністровському національному природному парку, національному природному парку «Тузловські лимани», регіональних ландшафтних парках «Ізмаїльські острови» і «Тилігульський».

Значний потенціал для розвитку екологічного туризму Одещини зосереджений на об'єктах природно-заповідного фонду, який включає 123 території, має природні комплекси з особливою природоохоронною, науковою, естетичною та рекреаційною цінністю, 39 заказників, 24 парках-пам'ятках садово-паркового мистецтва, 4 заповідних урочищах. Також в природоохоронному та історико-культурному аспектах цікавими є 49 пам'яток природи. Цінними для відвідування й ознайомлення є колекційний фонд рослин Ботанічного саду, екзотичні та місцеві тварини в експозиції Одеського зоологічного парку [8].

Власне Одещина займає одне з провідних місць у державі щодо наявності сприятливих природно-екологічних умов і курортно-рекреаційних ресурсів. Розвиток туризму – один із пунктів Стратегічного плану на 2017-2019 рр. «Розумний регіон». Планом дій було визначено, що завдяки географічному розташуванню й клімату, розвиненій транспортній, курортно-рекреаційній та культурній інфраструктурі регіон має всі перспективи для інтенсивного розвитку внутрішнього та іноземного туризму. Так, туристично-рекреаційний потенціал області здатний забезпечити виконання декількох функцій, які можуть стати основою для розвитку різних видів туризму. Збереження природного різноманіття Одеської області розглядається як природна основа сталого розвитку, і туризм, що відповідає цим напрямкам, може стати моделлю збалансованого використання природних рекреаційних ресурсів. Також заходи щодо сприяння розвитку організованого туризму та рекреаційної діяльності на територіях природно-заповідного фонду області, розробці нових екологічних маршрутів передбачені Програмою розвитку туризму та курортів в Одеській області на 2017 – 2020 роки [8]. Розвиток рекреаційної діяльності на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду може здійснюватися шляхом активного співробітництва із спеціальними адміністраціями установ природно-заповідного фонду або із землекористувачами, які беруть на себе зобов'язання щодо охорони та збереження заповідного об'єкту.

Існуюча рекреаційна діяльність на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду в Одеській області поєднує туризм й охорону довкілля, забезпечуючи таким чином економічні стимули для охорони природи. Також вона має значне виховне значення: приваблює людей, які прагнуть розширити свої знання та розуміння природи. Екологічне виховання допомагає туристам усвідомити природні та культурні цінності області, необхідність менеджменту ресурсів, складність природного середовища та взаємозв'язок його елементів. Корисним є також посилення розуміння взаємозв'язків між навколишнім середовищем і широким спектром екологічних, наукових й культурних перспектив для населення області та туристів. Але, незважаючи на об'єктивні передумови, нині рекреаційна діяльність на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду Одеської області не розвинута на належному рівні, хоча природний потенціал для цього є досить значним. Це обумовлено недостатньо розвинутою туристичною інфраструктурою, відсутністю на більшості територій природно-заповідного фонду облаштованих

туристичних стежок і маршрутів, недостатньою маркетинговою стратегією. В подальшому належний розвиток рекреаційної діяльності на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду у поєднанні з розвитком малого та середнього бізнесу може сприяти налагодженню міжрегіональних і міжнародних зв'язків, розвитку сільських територій, підвищенню зайнятості населення, можливості проведення наукових досліджень та охорони довкілля.

Доречно зазначити, що на відміну від масового туризму екологічний туризм не потребує розвиненої туристичної інфраструктури із розрахунку на кожного туриста й характеризується значно меншими затратами та інвестиціями, але, в будь-якому випадку, зорієнтований на отримання економічної вигоди та повинен бути спрямований на охорону природних і культурних цінностей регіону. Так, згідно до міжнародних стандартів екологічного туризму частина прибутку, що отримується від туристично-рекреаційної діяльності на природоохоронних територіях, повинна бути направлена на утримання власне самих природоохоронних територій, оскільки важливим є необхідність збереження і підтримання екосистем в їх первозданному вигляді, усунення можливих причин екологічної деградації природного середовища.

Висновки та перспективи подальших розвідок

Аналіз сучасних тенденцій, вказує на значні перспективи для зростання та подальшого розвитку екологічного туризму. Зокрема, не повністю використовується потенціал для розвитку агротуризму, сільського туризму, спеціалізованого туризму, молодіжного туризму, туризму для людей пенсійного віку. В розвинених країнах дані види туризму разом з екологічним туризмом формують значну частку ВВП. Але, враховуючи значний рекреаційний потенціал, багату природну та культурну спадщину, регіональну й видову різноманітність, традиції природоохоронної діяльності, широку мережу природоохоронних територій слід передбачати, що наша країна може стати однією із привабливих країн, які реалізовуватимуть розвиток екологічного туризму.

Список літератури

1. Зінченко Т.Є., Таратула Р.Б., Ступень Р.М. Земельно-ресурсний потенціал рекреаційних територій: монографія. Луцьк: Надстир'я, 2016. 216 с.
2. Ступень Н.М. Концептуальна модель збалансованого розвитку рекреаційних територій. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Економічні науки. 2017. Вип. 25. Ч. 2. С. 101-104.
3. Калина Т.Є., Константінова О.В., Арзуманян Т.Ю. Розвиток туристично-рекреаційної діяльності на природоохоронних територіях. *Актуальні проблеми інноваційної економіки*. 2017. № 3. С. 39-45.
4. Крюкова І.О. Стратегічні імперативи розвитку зеленого туризму в Південному регіоні України. *Економічний форум*. 2015. № 1. С. 69-75.
5. Дані з сайту Всесвітньої туристичної організації: URL: <http://www.unwto.org>
6. Любіцева О.О., Панкова Є.В., Стафійчук В. І. Туристичні ресурси України: навчальний посібник/. Київ: Альтерпрес, 2007. 369 с.
7. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2015 році. К.: Міністерство екології та природних ресурсів України, ФОР Грін' Д.С. 2017. 308 с.
8. Регіональна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Одеській області у 2017 році. Одеса: Департамент екології та природних ресурсів Одеської обласної державної адміністрації, 2018. 270 с.

References

1. Zinchenko, T. Ye., Taratula, R.B., Stupen, R.M. (2016). *Zemelno-resursnyi potentsial rekreatsiinykh terytorii*. [Land potential of recreational areas]. Nadstyria. Lutsk. Ukraine.
2. Stupen, N.M. (2017). «Conceptual model of balanced development of recreational areas». *Naukovij visnik Hersonskogo derzhavnogo universitetu. Seriya: Ekonomichni nauki*. Issue. 25. Ch. 2, pp. 101-104.
3. Kalyna, T.Ye., Konstantinova, O.V., Arzumanian, T. Yu. (2017) «Development of tourist and recreational activities in nature conservation areas» *Aktualni problemy innovatsiinoi ekonomiky*. № 3, pp. 39-45.
4. Kriukova, I.O. (2015) «Strategic imperatives for the development of green tourism in the Southern region of Ukraine». *Ekonomichnyi forum*. № 1, pp. 69-75.
5. Dani z сайту Vsesvitnoi turystychnoi orhanizatsii. [Data from the World Tourism Organization website]. Available at: <http://www.unwto.org>
6. Liubitseva, O. O., Pankova, Ye. V., Stafiichuk, V. I. (2007). *Turystychni resursy Ukrainy*. [Tourist resources of Ukraine]. Alterpres. Kyiv. Ukraine.
7. Natsionalna dopovid pro stan navkolyshnoho pryrodnoho seredovyscha v Ukraini u 2015 rotsi. [National Report on the State of the Environment in Ukraine in 2015]. (2017). Ministerstvo ekolohii ta pryrodnykh resursiv Ukrainy. FOP Hrin D.S. Kyiv. Ukraine.
8. Rehionalna dopovid pro stan navkolyshnoho pryrodnoho seredovyscha v Odeskii oblasti u 2017 rotsi. [Regional report on the state of the environment in the Odessa region in 2017]. (2018). Departament ekolohii ta pryrodnykh resursiv Odeskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii. Odesa. Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 10.07.2019 р.